

Բարոյական և քաղաքական տնտես-
նութիւն:

(Տես էրես 109:)

ԵՅԹՆԵԻՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ ԽՕՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Վաճառքն ու գնոց կանոնադրութիւնը սպասու-
փողը միայն վաճառականութեան ուզատու-
քիւնն է:

Յուլիս ամիսն հասեր էր. օգիւրը բե-
րոց համար շարունակաբար յաջող էին
և մեծ ակնկալութիւն կար աղէկ արտ-
ունձ մ'ընելու. ամենուն սիրտը գոհ
էր և աւելի ևս գոհ կ'ըլլային եթէ թո-
շակաց զինները բարձրագոյն ըլլային,
բայց կարելի չէր դեռ այնմ յուսալ:

Վերջին հաւաքմունքէն ետքը բնու-
թեան նոր դէպք մը դիտողութիւններ
ընելու նիւթ տուած չըլլալով՝ Տիւրքէ
նախընթաց խօսակցութեան նիւթն սկը-
սաւ առաջ տանիլ:

— Բարեկամքդ իմ, ըսի ձեզի թէ
վախէն առաջ եկած չարիքն է՝ ի սկզբ-
բան ցորենոյ սղութիւն պատճառել, ու
որով կ'ամփոփուին կամ ի կախ կը մնան
ուրիշ սպառմունք. սակայն վախն ալ
իր օգուտն ունի:

— Ինչպէս, ձայնեց Տիւրուր, վախն
ալ կրնայ բանի մը օգտակար ըլլալ:

— Այո, Տիւրուր, միայն թէ չափա-
զանց չըլլայ: Պատճառած կանխահաս
սղութիւնը սաստկագոյն սղութեան վը-
տանգը կ'արգելու: Եթէ երբ մէկ տա-
ներորդ պակաս կ'ըլլան հունձք, որ սոս-
կալի բան ըսել է, ցորենոյ զինը ինչ-
պէս գիտէք՝ 10 առ 100 կը բարձրանայ,
այս սղութիւնը չիկրնար ամենեւին ըս-
պառման աւելի խնայողութիւն ընել
տալ, և մանաւանդ զրգիւ ըլլալ վա-
ճառականութեան որպէս զի շուտով
պակասը հեռու երկիրներէն լեցընէ:
Թաշորդ հունձքէն առաջ ամեն բան կը
սպառէր և իսկզբան քիչ մը նուազ սղու-
թիւն կրելու համար՝ յետոյ սաստկա-
գոյն կը կրէին: Վախէ պատճառեալ

սղութիւնն ուրեմն ըլլալիք մեծագոյն
չարիքը կ'արգելու:

Գիտէք որ անյաջող տարիները 24է
առ 15 պակաս կը պատճառեն, այսինքն
նուազութիւն ապրուստի տասն—քսա-
նը հինգ օրուան. արդ եթէ միտ դնելու
ըլլանք թէ հացի որչափ անբաւ քանակ
չատ տներու մէջ կը վատնի, և կերա-
կուն ուտելէն ետքը որչափ կտորուանք
և կեղեւանք սեղանին վրայ կը թողուի
և կինդանեաց կը տրուի կամ կը նե-
տուի, որչափ հաց որ տղաք կը ծամծը-
մեն. վերջապէս՝ հաւեղինաց և անօգուտ
անասնոց տրուած հացն ու կուտերը,
կը գտնենք որ այսպէս փճացած ցորե-
նոյ քանակը գրեթէ հաւասար կու գայ
եղած պակասին:

Արդ ուրեմն ի սկզբան վախն եղա-
ծէն շատ աւելի մեծ կ'երեցնէ զվտան-
գը, յորմէ զինը կը բարձրանայ և ըն-
տանիք իսկոյն չըջահայեաց կ'ըլլան. ա-
ւելի խնայողութիւն կ'ըլլուի, անօգուտ
բերանները կ'արգելուին, քանի մը տե-
սակ տնասնոց պահպանութիւնը զանց
կ'ըլլուի, կամ թէ մարդուս կերած ցո-
րենի հատերով չեն սնուցուիր: Մի և
նոյն ժամանակ նաև գարէջրոյ գործա-
տուն, զտարանք, ալիւրի մրուրի գոր-
ծարանք և ամենայն արուեստանոցք որ
զանազան կիրառութեան համար ցորեն
կը գործածեն՝ կը տեսնեն թէ ալ շահ
չեն ըներ. որով մարդուս ապրուստին
կը ծառայէ մէկ մեծ մաս մը յորմէ զըր-
կուած էր, և այսու անյաջող հնձոց
հետեանքը զգալի կը նուազին:

— Եւ դեռ, խորհրդածեց Ռնորիոս,
միայն աւելորդ սպառմանց վրայ խօսե-
ցար. ինչ կ'ըլլայ ուրեմն եթէ ընտանիք
ուզեն քիչ մը չափաւորել իրենց սովո-
րական սպառմունքը. իբրև առած դար-
ձած է ըսելը թէ՝ երբ իրեքի համար
կայ՝ չորսի համար ալ կայ: Ես այսչա-
փը չեմ խնդրեր, Պ. Տիւրքէ. որովհետև
պակասն հազիւ երբեք բոլոր Գաղղիոյ
համար տասներորդի կը հասնի, համո-
զեալ եմ թէ քիչ մ'աւելի բարի կամք
ունենալով ամենայն ոք կրնայ իր սպա-
ռածին տասներորդը զանց ընել առանց

առողջութեանը և ուժոյն մնաս բերելու. ինը պատառ կ'ուտէ մէկը փոխանակ տասնի առանց մնաս կրելու. և քիչ մը աչքաբաց տանտիկինը կրնայ մի և նոյն քանակէն փոխանակ իննի տասը բաժին հանել և մէկը բան չըզգար. այսպէս գրեթէ առանց իմանալու կրնան սաստիկ ձախորդ տարիներն ալ անցընել :

— Գերազանց խորհուրդ է ըսածդ, Ռնորիոս. այնպիսոյ մը որ մեր հասարակութեան մէջ միշտ օրինակ եղած է կարգաւորութեան և խնայողութեան՝ ուշադրութեան արժանի խորհուրդ է և զիւրին է գործադրութիւնը և ամենամեծ ծառայութիւն կ'ըլլար եղածը. միայն աւելի խելք և կրթութիւն կը պահանջուի քան ինչ որ կայ մեր տներուն մէջ : Ես ասոր վրայ ուրիշ խորհուրդ մ'ալ կ'աւելցնեմ, որ է հացի տեղ շատ աւելի ուրիշ ուտելիք գործածել մեր երկրին մէջ : Քանի մը ուտելիք որ շատ տեղեր մեծ քանակով կ'ելլեն և ցորենոյն գինը չունին, ինչպէս է եգիպտացորենը՝ որ մէկ քանի նահանգաց ապրուստն է, կամ ցորենը՝ որ շատ օտարազգի ժողովրդոց հիմնական ուտելիքն է, և զեռ ուրիշ բաներ ալ անգին հընարք են՝ եթէ մենք վարժութիւն ստանալու ըլլանք մեր ուտելեացը մէջ մտցընել զանոնք. ինչպէս որ գետնախընձորի գործածութեամբ հիմա շատ սակաւագէպ են սովք, ուրիշ ընդեղինաց կիրառութեամբ աւելի ևս սակաւագէպ կ'ըլլան :

Օգտակար է նաև հիմակուրնէ աւելի մեր մշակութիւնները փոփոխել. Գաղղիոյ մէջ հիմնական մշակութեան նիւթ ցորենն ընելով պատճառ կու տանք որ ցորենաբերութեան անյաջող եղանակով ժողովուրդն ապրուստէ զրկուի. ընդհակառակն եթէ մեր ուտելեացը մէջ զանազան տեսակ բաներ մտցընենք մարդու ապրուստին համար և ոչ դոյզն մաս մը կը պակսի :

Եթէ այսու կարելի ալ չըլլար հացի պակասութիւնը բացէ 'ի բաց նուազեցընել, գոնեա հետեանքը շատ կը նուա-

զէր, և զլիաւորապէս ցորենոյ գնոյն վրայ տեսնուած անհամեմատ ելեէջները կը չափաւորուէին, որոնցմէ կը պատճառին ամեն չարիք՝ քան թէ իրական գինէն : Իրաւցընէ՝ փոյթ չէր որ ցորենոյ եկտուրորը 12 ֆրանքով վաճառուէր և կամ 20 ֆր. ածէր եթէ մէկ կամ միւս գինն անփոփոխելի մնային :

— Ինչպէս. ազադուկեց Միքայէլ, անտարբեր բան մը կը համարիս ցորենոյ 12 կամ 20 ֆր. ըլլալը. բայց ինչ կ'ըլլային աղքատներն եթէ հացի գինը միշտ այնպէս բարձր ըլլար :

— Ուշադրութիւն չես ըներ, Միքայէլ, որ եթէ գինն հաստատուն ըլլար ալ աժնութիւն կամ սղութիւն չէր մնար, վասն զի ամեն ուրիշ բերք՝ ամեն սպառելի իրք, ազարակաց վարձք, թռչակք, վերջապէս ամենայն ինչ կը կանոնաւորուի ուտելեաց գնոյն վրայ. շահ մը չէր ըլլար եթէ նաև միշտ ստոր ըլլային գինը և միանգամայն անտարբեր եթէ միշտ բարձր մնային. բայց եթէ այս գիններն յանկարծակի կը փոփոխին, եթէ գրեթէ աչք բանալ գոցելու մէջ ստորին գինէ բարձր գնոյ կ'անցնին, և կամ փոխադարձ, այն ատեն գործառնութեանց մէջ շփոթութիւն կ'իյնայ և ընկերութեան մէջ անհանգստութիւն. այս է պատճառ մեր արուեստական և վաճառականական տժգոհութեանցը :

Տեսէք թէ ինչ կը հանդիպի. երբ աղէկ հնձոց շրջան մը կը հասնի ցորենոյ գինն այնչափ վար կ'իջնէ որ երկրագործն և ոչ իսկ վարձքը կրնայ հանել. այն ատեն արդիւնաբերք կը կրեն և կը տրտնջան. առատութիւնն աժնութիւն կը պատճառէ որ իրենց համար երկրագործական աղէտք մ'է : Այս ժամանակիս մէջ ամենայն աժէք կ'աւելնան, ցորենէ զատ ամեն բան այս առատութեանէն կը շահի. փոխանակութիւնը կը շատնան, աշխատութիւնը կը բազմանայ ամենայն մասամբ, զոր ցորենոյ ստորին գինը կը ներէ ուրիշ վայելից նուրբ և գիւղից ողբն ու կոծը կը խղուի քաղաքաց ուրախութեան ձայներուն մէջ :

— Դժբաղդաբար շատ ճշմարիտ է ըսածդ, աղաղակեցին Ռափոյ, Պէրդրան, Ժարլան, Տիւրուր և Ֆրաբէն և այլ երկրագործք. և սակայն մարդիկ չեն ուզեր հաւտալ որ մեծ առատութիւնը երբեմն մեղի համար նեղութեան պատճառ է:

— Վասն զի վեր 'ի վերանց կը դիտեն եղածը, վրայ բերաւ Տիւբրէ. բայց հակառակ պայմանին անցնինք: Ժամա նակը կը փոխուի, անյաջող հնձոց չըրջան մը վրայ կու գայ, յանկարծ քանի մը շաբթուան մէջ գինը քառորդով, երրորդով, կիսով կը բարձրանայ. 16 ֆր. միջին գինէն ահաւասիկ եկտոլիտը 26 ֆրանքաց կը հասնի, որ արդէն սկիզբն է ձեռագործական շահու ֆլասակար եղող սղութեան. այն ատեն քաղաքաց աշխատաւորը կը սկսին տրտնջալ. կէս թոշակնին հացի կ'երթայ և ուրիշ ծախք կը դադրին. գործատունը իսկոյն աշխատութիւննին կը դադրեցնեն, ոռճիկը կը նուազին, վաճառականական փոխանակութիւնը կը դանդաղին և արուեստագիտաց վիճակը ձախորդ կ'ըլլայ:

— Շատ ճշմարիտ է ըսածդ, ձայնարկեց Անդրէաս և իր հետը Լէոնարտ, Մօրիկ, Բենեդիկտոս, Մարտիալէս և ձեռակերտից աշխատող ուրիշ բանուորներ:

— Նոյն իսկ շատ անգամ, յարեց Տիւբրէ, որ չարագոյնն է՝ զնոց սաստիկ բարձրանալը իրեք չորս անգամ իրական պէտքէն աւելի է. 20 միլիոն եկտոլիտը պակասը բաւական է մնացած 100 միլիոնին գինը կրկնապատկելու և եռապատկելու. ահաւասիկ ապացոյցը: 1845 և 1846 տարեաց հնձոց պակասը լեցրնելու համար բերուեցաւ 'ի Գաղղիա 1846ին և 1847ին 13 միլիոն 618 հազար եկտոլիտը. այսչափ քանակը այս երկու տարեաց համար երկրին ապրուստին կը բաւէ 41 կամ 42 օր. կը տեսնէք որ նախընթաց ըսածէս ստորին է. և սակայն այսու ցորենոյ գինը քան զեռապատիկ աւելի եղած է.

վասն զի քանի մը նահանգաց մէջ եկտոլիտըն ինչուան 56 ֆր. բարձրացաւ:

— Սոսկալի բան, ըսաւ Ոնորիոս, որով կ'իմացուի թէ մարդիկ ինչպէս քիչ տրամաբան են:

— Ահա, խօսքն առաջ տարաւ Տիւբրէ, ուրիշ անպատեհութիւն մ'ալ այս ելևէջից. երբ ցորենը 1½ ֆր. կ'աժէ եկտոլիտը՝ կը ծախուի վատնուելով կամ դուրս տարուելով. յետոյ երբ սղութիւնը վրայ կը հասնի՝ Գաղղիայէն 1½ կամ 15 ֆրանքով դուրս ելածին կը ստիպուինք 25-30 ֆրանք վճարելու, որ ժամանակիս հացի պակսութեւը գրեթէ 400 միլիոնի իրական կորուստ ընել կու տայ Գաղղիոյ:

— Սարսափելի բան, գոչեց Վիէոլէն. բայց ան ատեն ինչո՞ւ չեն պահեր առատ տարեաց ցորենը. զետեախնձոյ պէս չէ որ տարիէ միւս տարի փրտտի. կարելի է անսահման ժամանակ պահել:

— Ո՛հ, ո՛հ, աղաղակեցին ամենայն երկրագործք դահլըճին մէջ. կ'երևայ որ դուք չէք ծախեր:

— Ընդհակառակն ցորեն պահելէն աւելի դժուար բան չիկայ, վրայ բերաւ Տիւբրէ. ցորենը կը ֆլասուի խոնաւութենէ և ջերմութէ, կը մթլտի կամ կը տաքնայ, կը խմորի և կ'ապականի. շատ մը կենդանիներ կ'ուտեն, մանաւանդ միջատք և ուտիճք, որք ամեն տարի անբաւ քանակ կը սպառեն, երբեմն չափաւոր տարեաց պակասին հաւասար:

— Անկարելի է, ըսին բաղմաձայն շատերը ժողովրդեան մէջէն որ ձեռակերտից կը զբաղէին:

— Ըսածս ճիշդ է. ցորեն պահպանելն անհուն դժուարութիւն ունեցող բան է:

— Սակայն, ըսաւ Մարտիալէս Բէրինետն՝ սայլորդը, որ յԱլճէրի ծառայած էր՝ երկիրներ կան, ինչպէս յԱփրիկէ ուր տարիներով ցորեն կը պահեն, սոսկ երկրի մէջ զնելով յատուկ շինուած փոսերու մէջ՝ որք սկիւս կը կոչուին:

— Իրաւ կ'ըսես, Մարտիալէս. բայց պէտք է ուշ դնել երկիրներու զանա-
պանութեանը. Ալճէրիի կլիմայն աւելի
չոր է քան զմերը, և այսու հանգերձ
մաս մը ցորեն չատ անգամ սիւսներու
մէջ կը փտտի և մնացածն ալ միշտ չատ
գէշ համկը ստանայ: Ասոր համար մենք
Գաղղիոյ մէջ որչափ որ փորձ ըրեր ենք
ինչուան հիմա չէ յաջողած. և սակայն
ևս չեմ յուսահատիր թէ օր մը յաջողի
այս բանս: Ժամանակաւ զանազան հը-
նարք գտնուած են ցորեն պահելու ցո-
րենատանց մէջ տաքնալէն և միջատից
աւերածէն ազատելով. այլ այս հնարք-
ները մեծածախ են և զանոնք խնայո-
ղութեամբ բանեցնելու համար պէտք է
ընդարձակ կալուածոց և մեծ գործե-
րու վրայ կատարել. ուստի գործադրե-
լի չեն այն երկրագործաց համար որ
բաւական ինչք չունին իրենց բերոց
արդիւնքը քովերին պահելու. շատերն
ստիպեալ են գրեթէ հնձնուն պէս
ծախելու: Դրամատեարք միայն կրնան
ընել այս բանս ցորենոյ մեծ քանակ ու-
նենալով, բայց զիրենք ալ վհատեցնողք
կան և ետ կեցընողք այս կերպ ձեռն-
արկութիւններէ. մենավաճառի պըժ-
դալի անունը կը հալածէ զիրենք և կը
սոսկացնէ, չեն ուզեր ուսմկին կոյր պար-
սաւանացը նիւթ ըլլալ. կը յիշէք նա-
ւակաց աւարումը և Մաթիւրէնեանց և
Մուլէն-Ժոլի տեսարանները:

— Ինչո՞ւ համար, ըսաւ Անդրէաս,
տէրութիւնը ցորենը չի գնիր. կրնար
վրան առնուլ պահպանութիւնը և պի-
տոյից համեմատ կը ծախէր:

— Դարձեալ տէրութիւնը առաջ կը
ձգէք, կցեց Տիւրբէ. բայց ո՞ւր կը մնար
արդիւնարարաց և սպառողաց ազատու-
թիւնը եթէ տէրութիւնը միակ գնող
և միակ ծախող ըլլար: Արդիւնագործաց
օրէնք կը դնէր որոնք ստիպուելով ընդ-
ունելու ըստ կամացն առաջարկած գի-
նը՝ կը վհատէին և գործունէութիւննին
ուրիշ կողմ կը դարձնէին. արդիւնաբե-
րութիւնը կը նուազէր և մշտնջենաւո-
րապէս հացի պակսութիւն կ'ունենա-
ւինք:

— Սակայն, ըսաւ ըստ կարգին Լէո-
նարտ, տէրութիւնը չի կրնար մեծ պա-
շար դիզել առատութեան տարեաց մէջ,
որպէս զի սղութիւնն արգիլուի և ցո-
րենոյ սակաւագիւտ եղած Ժամանակը
ծախուի:

— Այս հնարքը հրապուրիչ տեսք
մ'ունի 'ի սկզբան, վրայ բերաւ Տիւ-
րբէ. բայց կը մտածեմք թէ ինչ կը հե-
տեւի եթէ տէրութիւնը նախախնա-
մութեան նմանելով պատասխանատու
ըլլար նուազութեան հացի և նպարեղի-
նաց սղութեան: Կը պահանջէինք ցո-
րենոյ գնոյն միշտ մնայուն ըլլալը, վասն
զի այս նախադասութեամբ նպարեղէնք
միշտ պէտք էին գտնուիլ և լիուլի: Թող
որ ինչ անբաւ դրամագլուխ պէտք է
ըստ բաւականի ցորեն պահելու համար
'ի պահեստի երկրի մը մէջ որուն տա-
րեկան սպառման համար 120 միլիոն
եկտոլիար ցորեն պէտք է, որ 20 ֆր.
միջին՝ հաշուով 2 միլիար 400 միլիոնի
գումար կ'ընէ: Արդ որովհետեւ տէրու-
թիւնն ստակ չունի աւելի քան զայն որ
մենք կը վճարենք, մեր քսակէն պէտք
է որ այս ահագին գումարներն հանէ:

Աս ալ կայ որ այս առաջարկութիւնը
փորձուած է ոչ թէ տերութենէ մը,
վասն զի այսպիսի հսկայագործ բան
զաղափարէ դուրս է, այլ քանի մը մե-
ծամեծ քաղաքաց համար, ինչպէս է
նաև Բարիզ. և սակայն հարկ եղաւ
ետ կենալ շատ մեծածախ գործ և ծանր
անպատեհութեանց նիւթ ըլլալուն հա-
մար. Բարիզու միայն մէկ ամսուան
պարէն ապահովցնելու համար 9 միլիոն
500 ֆրանքաց ծախք պէտք էր. մտածե-
ցէք թէ ինչ կ'ըլլայ բովանդակ Գաղղիոյ
համար: Բայց զլիսաւոր արգելք ծախքը
չէ. յայտնի եղած է թէ պաշարն այն ա-
տեն աղէկ ապահովեալ է՝ երբ առանձ-
նական անձանց շահուն վստահացեալ
է:

— Այն ատեն, ըսաւ Լէոնարտ, ու-
րիշ հնարք չունինք բայց եթէ հաշուէ-
գործաց (spéculateurs) կամացն յանձ-
նուիլ:

— Ոչ թէ իրենց կամացն յանձնուիլ, լէոնարտ. անճիշդ խօսք է. այլ անոնց շահն հոգալ մեր ապրուստն ապահով-
ցնելու հոգով: Պիտի տեսնէք որ մեր շահը միտս չիկրեր այսու:

Հազիւ թէ սաստիկ սղութիւն ցորենոյ վրայ կը հասնի՝ ժողովուրդն իսկոյն կ'են-
թաղրէ որ առանձնական շահասէրք առատ դրամագլուխներ ծառայեցնելով ամեն ծախու եկածը ձեռքի տակէն կը
զննեն: Ըստ հասարակաց կարծեաց մե-
նավաճառութիւն ըսել է պարէն մը կա-
րելի եղածին չափ բոլոր ամիսփեւ ա-
ւելի սակաւագիւտ ընելու և զինք բարձ-
րացնելու, և յետոյ ըստ պարագայից աւելի
կամ նուազ շահով ծախելու հա-
մար: Ըստ այսմ մենավաճառը հաշուէ-
զործութեան զեղծմունքն է. արդ քաջ
է. նոյն իսկ այս անուամբ ցորենոյ մե-
նավաճառն օգտակար բան է:

— Չափազանց է ըսածդ, ըսին հան-
դիսականներէն շատը:

— Կը զարմանաք, յարեց Տիւբրէ,
այլ ըստ ամենայնի ճշմարտութիւնն է:
Ամբաստանեալ մենավաճառողք ուրիշ
բան չեն ըներ՝ բայց եթէ առատութեան
ժամանակ սակաւութեան ժամանակի
համար ցորեն պահել, վասն զի սուղ ե-
ղած ժամանակը կը զննեն. ուրեմն ար-
դէն իսկ ծառայութիւն ըրեր են երկրին
իրենց նախատեսութեամբ:

— Ստոյգ է, ստիպուեցան վկայելու
քանի մը անձինք:

— Իբրեւ շահասէրք կը յանդիմա-
նուին. բայց պէտք է ուրեմն որ աժան
ծախեն երբ վաճառքը սակաւագիւտ է
և իրենց նեղութեանը, ծախուցը, մնա-
սուցը և դրամագլխոյ կիրառութեան
համար բան մը չիշահին: Եւ դարձեալ
որչափ սուղ ալ ըլլայ ցորենը՝ անզին
շահ չէ բարձր զնով ալ կարենալ ձեռք
բերելը, մինչդեռ ամեն տեղ պակսած
է:

Արդ ցորենը կը պակսէր եթէ այս
շահասէր բայց հանճարեղ հաշուէգոր-
ծողք, զորս մենավաճառի զգուելի ա-
նուամբ կը դատափետենք՝ չմտածէին
ժողովուրդ և խնամքով պահելու որպէս

զի չվատնուին անհոգութեամբ և թե-
թեութեամբ, որ սովորաբար առատու-
թեան տարիներ կ'ըլլան:

Մանաւանդ թէ ցաւելու է թէ ինչու
մենավաճառութիւն ընդարձակօրէն տե-
ղի չիդտներ. ցորենն այնպէս բան մ'է
որ անկարելի է 80 հարիւրորդամեղը
բարձրութենէ աւելի վրայէ վրայ լե-
ցնել, որուն համար ընդարձակ շտե-
մարաններ պէտք են: Մենավաճառու-
թեան համար նախ և առաջ պէտք է
որ ապրանքն ընդունակ ըլլայ աւելի
կամ նուազ և միանգամայն խնայողա-
կան պահպանութեան. արդ չիկայ ա-
պրանք մը որուն պահպանութիւնը դը-
ժուարագոյն ըլլայ և մեծագոյն ծախք
պահանջէ քան զցորեն: Նախ յատուկ
տեղ պէտք է որ միշտ հովահար և օ-
դահար ըլլայ. յետոյ շատ մ'անձինք
որոնց զործն է անդադար ցորենը շար-
ժել որպէս զի չտաքնայ, և կռուիլ այն
բիւրաւոր միջատաց հետ որ կարելի ե-
ղած ամենայն խնամքը հանդերձ մա-
սամբ մը կրնան փճացնել. թող նաեւ
շատ մը մնասը որ կ'ըլլայ որակին և
քանակին, որուն զժուարաւ մնացած
մասին աւելի աժելը՝ կրնայ տեղը լեցը-
նել:

Գիտէք ինչու կարելի եղած չէ յաղ-
թել ցորեն պահելու դժուարութեանց.
մի միայն յանիրաւի այս կերպ վաճա-
ռականութիւնը արհամարհելու հա-
մար. որով աններելի եղած է որ հա-
րուստ դրամատեարք այնպիսի հնարա-
գիտութեանց զիմեն զոր իրենք միայն
կարող են ընել, խնդիրը ցորենոյ մեծ
զանգուածի վրայ ըլլալուն համար: Կը
տեսնէք ուր կը տանի զմեզ սխալմունք
մը, չթողլով որ փոխանակութիւնը ա-
զատօրէն գործադրուին, և կը կուրցընէ
զժողովուրդը ու ինչուան բռնութեան
և աւարառութեան կը մղէ: Կը տեսնէք՝
մարդիկ միշտ իրենց սխալմանցը նեղու-
թիւնը կը կրեն: Յուսանք ուրեմն որ
հասարակաց կարծիքը լուսաւորուելով
ճանչնայ թէ իրեն համար կեանքն է
ցորենոյ վաճառականութեան ազատու-
թիւնը. երբ այս այսպէս ըմբռնէ՝ կը

հասկընայ նաև թէ հաշուէգործք օգտակար են արդիւնաւորողաց ալ սպառողաց ալ :

— Առաջնոց համար համբերութիւն, ըսաւ Անդրէաս. բայց դժուարաւ կը հաւատամ թէ օգտակար ըլլայ նաև վերջնոց համար :

— Եւ սակայն ամենապարզ բան է, Անդրէաս. հաշուարարք ցորենն առատ եղած ժամանակ կը գնեն. ուրեմն այն ժամանակ արդիւնարարաց շահ ընել կու տան գնոց սաստիկ վար իյնալուն արգելք ըլլալով, որով կրնան անոնք մեծապէս մնասուիլ : Ընդհակառակն կրկին ծախելով երբ սակաւագիւտ է՝ սպառողաց շահ ընել կու տան, վասն զի գնոց մեծապէս բարձրանալուն արգելք կ'ըլլան :

— Սակայն, խորհրդածեց ժարլան, անժխտելի է թէ հաշուէգործողք մնալ սակար են քիչ կալուած ունեցող մշակին. միշտ աժընկէկ կ'առնուն իրմէ ցորենը քան ինչ որ կը ծախեն վաճառանոցին մէջ. ազարակները կը վազեն, կալուածատեարց կ'երթան և այլոց ըստակի պէտք ունենալէն շահ կը հանեն. ցորենդ պարկ զլուխ յիսուն կամ եօթանասունուհինգ հարիւրորդադրամով կ'առնուն, այնպիսի աժան գին մը որով այլոց չէիր ծախեր :

— Այս ամենն ալ իրաւ է, ժարլան. բայց ինչ կը տեսնեմ յայնմ. աղէկութիւն և գէշութիւն. աղէկութիւնն հաշուէգործողներէ կու գայ, իսկ գէշութիւնը ծախողներուն պակսութիւնն է : Եթէ հաշուէգործողք ժամանակին գինէն վար կը գնեն՝ սխալմունքը դիմացինինն է. ինչու ժամանակին գնոյն վըրայ չիկենար. եթէ մեր ստակի պէտք ունենալէն կը շահին՝ միթէ ծառայութիւն չեն ըներ տալով զայն մեզի. սակայն որովհետեւ կը ծախէք՝ կ'երկնայ թէ դուք դո՛հ էք. ինչպէս ըսի՝ ծառայութիւն ծառայութեան փոխարէն. ուրեմն յետոյ մի տըրտընջալք : Դարձեալ միթէ բնական չէ որ աւելի աժան ծախեն մինչդեռ նեղութիւն յանձն կ'առնուն զալու ձեզմէ ցորեն փնտըռելու և

զձեզ կ'ազատեն վաճառանոց տանելու նեղութենէն. խնայողութիւն ընել կու տան ծախուց և ժամանակի՝ որ մեծագինն է : Եթէ ամենայն երկրագործ պարկ մը կը տանի վաճառանոցը, պէտք է քսան մարդ և քսան ձի այն բանին համար՝ որ հաշուէգործողը սայլով մը կ'ընէ : Հաշիւ ըրէք մէյմը թէ ինչ խնայողութիւն և ինչ բարիք է երկրին համար. վասն զի պէտք չէ մոռնալ թէ ժաւնսնսկն սոսակ է, որ առած է մեզի դրացի Անգղիացւոց մէջ, որ մեզմէ աւելի յարգը դիտեն և ասոր համար մեզմէ աւելի հարուստ են :

Տարակոյս չիկայ թէ հաշուէգործական ձեռնարկութիւնք ցորենոյն սղութեան ժամանակ քիչ մը կը մնասեն երկրագործաց շահուն, արգելք ըլլալով որ աւելի չիսուղնայ այն ատեն հաշուարարաց ծախելուն կամ դուրս օտար երկրէ բերելուն պատճառաւ. բայց առատ և վար գնով եղած ժամանակը երկրագործաց շահ կը պատճառէ, մթերած պաշարով գնոց սաստիկ իյնալուն առջին առնելով. այն ժամանակ սալառողին նեղութիւն է չկարենալուն համար այնպէս ստոր գնով գնել հացը՝ ինչպէս որ կրնար առատութեան ժամանակ. բայց սպառողին համար ալ շահաւոր է հացի պակասութեան ատեն չափազանց սղութիւնը խափանելով :

Հաշուէգործական ձեռնարկն ուրեմն իբրև ուղղիչ է գինը չափաւոր պահելու՝ որ ախորժելի է սպառողին համար և վարձահատոյց արդիւնաբերին համար. կ'արգելու գնոց նուազումը որ պէս զի արդիւնաբերը չըփճանայ, և առաջը կ'առնու անհնարին սղութեան՝ որ սպառողին համար մեծ թշուառութիւն է : Ինչ լաւագոյն բան կրնայինք փափաքիլ : Որչափ աւելի հասարակաց կարծիքը լուսաւորուի՝ այնչափ աւելի հաշուէգործութիւնն ազատօրէն բանելով գրեթէ հաստատուն գին պիտի ըստանայ որ ամենուն շահ է :

— Ստոյգ է, ըսաւ Անդրէաս, ասկէ պարզ բան չկայ. և սակայն քանի մի ամիս առաջ եթէ մէկն ինծի ըսեցու ըլ

լար, թէ օգտակար պիտի համարիմ ցորենոյ հաշուէգործութիւնը՝ պիտի կարծէի թէ զիս կը ծաղրէ :

— Ուրեմն, ըսաւ Սոժոն, հասարակաց շահն է որ կատարեալ ազատութիւն ըլլայ ցորենոյ վաճառականութեան :

— Ամենայն իրօք :

— Եւ այս ազատութիւնը պէտք է որ ներէ մէկ նահանգէ միւս նահանգ ազատաբար ցորեն տանելու :

— Տարակոյս չիկայ :

— Բայց այն ատեն սպառողք առատութենէ չեն շահիր. երբ մեր հունձքը լաւագոյն ըլլայ քան զմիւս նահանգաց, ցորենը մեր դրացեացը կ'երթայ և մենք աւելի սուղ կը վճարենք :

— Ստոյգ է, Սոժոն. բայց միթէ եղբայրսիրութիւն չէ ունեցած ատեննիս օգնել չունեցողներուն. այս ալ յայտնի է որ մեր կարօտ եղած ժամանակը ուրիշներն առատութեան մէջ կ'ըլլան, և քեզի նկատմամբ նոյն հանգամանաց մէջ կ'ըլլան ինչ որ կ'ըսէիր : Ի՞նչպէս կ'ուզես որ օգնեն քեզի աւելի ունեցած ժամանակնին՝ եթէ նոյնպիսի պարագայի մէջ դու չես օգներ իրենց :

— Իրաւ է, արդարութիւն չէր ըլլար :

— Կը տեսնէք ահա որ ազատութե՞ն ձեռքով հաւասարակշռութիւն կ'ըլլայ. եթէ քիչ մ'աւելի սուղ կ'ըլլայ առատութեան ժամանակ՝ բայց շատ աժան կ'առնուք հացի պակսութեան ժամանակ. թեթեւ զոհ մ'ընելով անհուն շահ կ'ընէք :

Այս ալ դիտեցէք որ ազատութիւն ըլլալով որչափ ձախտորդ ալ եղած ըլլան հունձք Գաղղիոյ մէկ կէտին վրայ, քանի որ երկրին ապրուստին համար բաւական քանակով ցորեն կայ, թէպէտ և այս ցորենը շատ հեռաւոր կողմեր ալ գտնուի, ամենևին հացի պակասութիւն չիկրնար ըլլալ : Գինն ամեն տեղ նոյն չըլլար, վասն զի գնոց զանազանութեանը համար է որով մէկ տեղէ միւս

տեղ կը տարուի, սակայն որչափ հեռու ալ ըլլայ՝ ցորենը պակաս եղած տեղը կը հասնի ըստ առածին թէ Սյոռքիւնն առաւուրքեր է, որ ըսել է թէ երբ տեղ մը պարէնը սուղ է՝ վաճառականք ամեն կողմէն հոն պարէն կը թափեն որպէս զի շահին :

— Յայտնի է, ըսաւ Սոժոն, եթէ հունձք բաւական ըլլան սպառման. բայց եթէ բաւական չըլլայ՝ վաճառականութեան ազատութիւնը զոմանս կ'աղբատցնէ առանց այլոց մատակարարելու :

— Այո, եթէ վաճառականութեան ազատութիւնը չափաւորելու ըլլանք նոյն երկրին նահանգաց մէջ միայն փոխանակութիւն ընելու. վասն զի մի և նոյն երկրին մէջ միմեկորտը սովորաբար շատ քիչ կը տարբերի. հունձքը գրեթէ բոլոր նոյն նահանգաց մէջ յաջող կ'ըլլայ կամ ձախտող. ընդհակառակն զանազան երկիրներ զիւրաւ կըրնան օգնել մէկմէկու :

— Ուրեմն, յարեց Սոժոն, երբ ուտելիք քան զԳաղղիա սակաւագիւտ և սղաղոյն են յԱնգղիա կամ 'ի Պեճիա՝ պէտք էր թողուլ որ ազատաբար դուրս ելլեն մեր ցորենները, զետնախնձորները, պտուղները, արջառեղէնքը, հաւեղէնքն և հաւկըթեղէնք :

— Տարակոյս չկայ. մեր երկրագործաց համար շատ մեծ շահ կ'ըլլար. և միթէ մարդիկ պէտք չէ որ փոփոխակի մէկմէկու օգնեն. անձնասիրութիւն է և անշահ անձնասիրութիւն՝ բողոքել տէրութեան՝ որ արգելու պարէնից Գաղղիայէն դուրս ելլելը, երբ մեր մէջը կարօտութիւն կ'իյնայ. ի՞նչպէս կ'ուզենք որ ուրիշ ժողովուրդք օգնեն մեզի պիտոյից ժամանակ՝ երբ նոյն պայմանին մէջ իրենց չենք օգներ. եթէ ուտելիք Գաղղիայէն օտար երկիր կ'երթան՝ ըսել է թէ դուրսը աւելի սակաւագիւտ են որով և սղաղոյն. ուրեմն մեզի շահաւոր է իրենց ղրկելը. ուրիշ անգամ եթէ մեծագոյն սղութիւն ըլլայ մեր երկրին մէջ՝ փոխադարձ իրենք ալ շահ

կ'ընեն մեզի բերելով: Անշուշտ եղէք որ այսպէս կ'ընեն:

Եթէ ապրանքնիս իրենցմէ աւելի ունեցած ժամանակնիս դուրս զրկելով քիչ մ'աւելի սուղ վճարել կու տանք, իրենք մեզմէ աւելի ունեցած ատեննին իրենցը ներս զրկելով անհամեմատ աժան կը ծախեն: Ուստի ժողովրդոց իրարու մէջ վաճառականութեան ազատութիւնն ու փոխանակութեանց կանոնաւորութիւնն՝ անվրէպ հնարք է ու տեղեաց գիներուն մեծամեծ ելեկէջից առաջն առնելու և միջին ու քիչ փոփոխութիւն կրող գին մը պահելու:

— Բայց սակայն, առարկեց Սոժոն, Գաղղիա անցեալ տարուէն է՝ ի վեր ներս ընդունած է անբաւ քանակ ցորենոյ, գրեթէ 1/4 միլիոն եկտոլիտր ըսիք, և հանդերձ այսու ցորենոյ գինը եռապատիկ է քան զսովորականը:

— Ըսածդ ընդհակառակն մեր սկզբունքը կը հաստատէ. ինչո՞ւ համար ցորենն այսպէս սուղցեր է. որովհետեւ ցորենոյ վաճառականութեան ազատութիւնը մեր մէջը սովորութիւն եղած չէ. մենք ուրիշ ժողովրդոց հետ ցորենոյ կանոնաւոր փոխանակութիւններ չենք ըներ. մեր հաշուէգործողքն հասարակաց կարծեաց վրայ սեւեռած դրամագլուխին չեն համարձակիր բանեցընել ցորենոյ վաճառականութե՞ համար, մանաւանդ օտարաց հետ գործ տեսնելով, զոր վաճառականական շատ մեծ նաւահանգստից վրայ ընելու է. վերջին հարկին միայն կը շարժին, ինչպէս եղաւ այս տարուան հացի պակասութեան առթիւ: Մեր դրամատեարց առատութիւն ելող երկիրներու վաճառատեղեաց վրայ ցորեն փնտրելը՝ շատ ուշ կը մնայ և մեզի պէս կարօտութիւն ունեցող երկիրներէ ետքը. որով ցորենը սղութեան ժամանակ կը գնեն և ուշ Գաղղիա կը մտցընեն, մինչդեռ գինը չափէ դուրս վեր ելած է. ինչ կը հետեւի ասկէ՝ հիմա կը տեսնէք:

Հնձոց սակաւութիւնը լեցընելու համար 13,618,000 եկտոլիտր ցորեն որ

ստիպուած ենք գնելու, միջին հաշուով եկտոլիտրը 25 ֆր. գնելով (որ ապահովապէս իրականէն շատ ստորին գին է) 340 միլիոն ֆրանքաց անհուն գումարն աժած կ'ըլլայ. ուրեմն 340 միլիոն պակսած է Գաղղիոյ դրամագլխէն, որ եթէ մեր գրպանը մնացած ըլլար՝ շատ մը ծախքերնիս կը լեցընէինք և բազմաթիւ գործաւորաց աշխատութեան աւուրչէք կ'ըլլային: Ընդհակառակն հացի ծախուց յաւելուածը վճարելու գործածուելով այս գումարն՝ ուրիշ ամենայն սպառմունք ալ վերածած է. արուեստից ճարտարութեան ամենայն ճիւղից, ինչպէս գիտէք, ընդհատուած պատճառած է: Ըստ ինքեան այն 340 միլիոնով մեր մէջը աշխատութիւն կը ընային ունենալ 2,256,000 գործաւորք երեք ամիս, քառասուն ու օրն առնելով:

— Ի՞նչ կը խօսիս, Պ. Տիւրրէ, գոչեցին ամեն կողմէն. անհնարին բան է:

— Դեռ աւելին կայ. վասն զի 100 միլիոն եկտոլիտրի արժէգնոց չափազանց յաւելուածը զոր Գաղղիա դրսէն առած չէ՝ մեզի երեք կամ չորս անգամ աւելի աժած է. ուստի ցորենոյ վաճառականութե՞ ազատ չըլլալը 8-10 միլիոն գործաւոր երեք տմնուան չափ իրենց աշխատութենէն զրկած է. այսու տեսէք ուրեմն, բարեկամքդ իմ, թէ ինչպէս սուղի կը նստի ժողովրդոց իրենց տգիտութիւնն ու սխալ կարծիքները:

— Այլուր դաս մ'է ապտոգային համար, ըսաւ Սոժոն:

— Կը յուսամ, պատասխանեց Տիւրրէ: Ուրիշ նեղանալի հետեանք մ'ալ ցորենոյ վաճառականութեան այս պակասութեան է դրսէն ցորեն առնելէն պատճառեալ չփոթութիւնը. նախ և առաջ՝ որովհետեւ մենք այս վաճառականութեան զբաղեալ քիչ նաւ ունինք, փոխադրութե՞ դիւրութիւնը կը պակսի մեզի. պէտք կ'ըլլայ զայն ալ օտարէն հոգալ, որով ժամանակ կը կորսուի, ինչպէս նաև ստակ փոխադրութեան

վճարը տալնուս համար այն ազգաց որ իրենց նաւերովը մեզի ցորեն կը բերեն: Վերջապէս՝ որ ծանրագոյնն է, յանկարծակի գնելու ստիպուելով՝ պէտք կ'ըլլայ պայմանագրութեան մտնել այն երկիրներու հետ՝ որոնց հետ սովորաբար տուրեաւի վերաբերութիւն չունինք. ըստ այսմ հարկ կ'ըլլայ ամեն գնածնուս արծաթ դրամ վճարել և գրեթէ յանաւնկալ 350 միլիոն պակսեցնել շրջանի մէջէն: Մտածեցէք թէ ինչ հետեանք կ'ունենայ մեր գործառնութեանց մէջ այսչափ գումարի յանկարծ պակսիլը:

— Սակայն, խորհրդածեց Վիէոլէն, ինչ կերպով ալ ըլլայ հարկ պիտի ըլլար որ այդ գումարը պակսի:

— Կը սխալիս, Վիէոլէն, պատասխանեց Տիւրքէ. երբ ժողովուրդը սովորութիւն ունին մէկտեղ գործ տեսնելու՝ սովորաբար առածնուն գինը վաճառքով կը վճարեն, այսինքն թէ ամեն տարի ուրիշ ազգաց նոյնչափ ապրանք կը շրկենք որչափ որ կ'ընդունինք իրենցմէ. ուստի եթէ մենք շատ առենէ՛ ի վեր վերաբերութիւն ունեցած ըլլայինք այն ժողովրդոց հետ որոնցմէ կ'երթանք ցորեն կ'առնունք, 350 միլիոնին մեծ մասը քովերնիս կը մնար. և կը ծառայէր գործաւորաց աշխատութիւն տալու և դուրս շրկուելիք վաճառք չինելու: Ահաւասիկ ուր կը հասցընեն զմարդիկ նախապաշարմունքն և կըրբորը՝ ինչպէս նաև ընկերական մեծամեծ օրինաց տգէտ ըլլալը:

Տեսէք ընդհակառակն թէ Անգղիոյ մէջ ինչ կ'ըլլայ. որովհետև իր սպառածին բաւելու չափ ապրանք չի բերեր՝ երկիրը պզտիկ և ժողովուրդը շատ ըլլալուն պատճառաւ, կրնար կարծուիլ թէ միշտ հացի պակսութիւն պէտք է կրէ, ստիպուած ըլլալով ամեն տարի իր ուտելեաց լրումը դրան սպասելու. և սակայն ընդհակառակն է. ուտելիք կը թափին յԱնգղիա և աւելի միակերպ գին կ'ունենան քան ի Գաղղիա. վասն զի շատ տարիէ՛ ի վեր հոն ցորենոյ վաճառականութե՛ կատարեալ ազատութի՛ կայ,

և վաճառականական զօրաւոր նաւոր կութիւն ունենալով՝ այս տուրեաւը շատ նաւահանգիստներ տարածուած է: Աշխարհիս ամեն կողմանէ Անգղիոյ նաւակայքը ցորեն կը բերուի, որ հիմակուան ժամանակ ցորենոյ համար աշխարհիս առաջին վաճառանոցն է. շատ ազգեր իրմէ կ'երթան իրենց պարէնը կը հոգան. և այս տուրեաւն իր բնակչացն համար հարստանալու նոր աղբիւր մ'եղած է:

Օգտուինք ուրեմն փորձառութեան դասերէն, և ասկէ ետքը աւելի ողջամիտ զաղափար ունենանք. փոխանակ հաշուէգործողը գէշ աչքով տեսնելու, փոխանակ զանոնք հասարակաց զայրացմանը նիւթ ընելու մեկնախաճառողի անպատիւ անուամբ, օգնենք ամենայն ճգամբ վաճառականութեան ազատութեան. որով միայն կարելի է աղետից առաջն առնուլ, մեր պարէնից կանոնաւորութիւնն ապահովել և գրեթէ միշտ հաւասար գնոյ մէջ պահել: Կ'երեւայ թէ Աստուած այս հնարքը դրած է որպէս զի մարդիկ փոփոխակի զիրար սիրեն և իբրեւ եղբայր մէկմէկու օգնեն¹:

ՌԱԲԵ

Կը շարունակուի:

1 Այս խօսակցութեան ժամանակէն ետքը հանգիպած գէպք այս գլխոյն և նախընթացին մէջ խօսուած ազատացութեանց հաւաստի վկայութիւն եղան: 1860 և 1861 տարեաց ձախորդ հունձքը մեծագոյն պակասութիւն պատճառեցին քան զ1845 և 1846 տարեացը. և այս անկէ յայտնի է որ երբ այն ժամանակ 1½ միլիոն եկտոլիար ցորեն ներս մտնելով ի Գաղղիա՝ բաւական եղեր էր, 1861 տարւոյն յուլիսի 1էն ինչուան 1862ի յուլիսի 31ը Գաղղիոյ համար ցորենական ներքստերութիւնը 16 միլիոն 422 հազար եկտոլիար եղաւ. և սակայն մինչդեռ առաջին ժամանակ ցորենը 56 ֆր, բարձրացեր էր քանի մը նահանգաց մէջ, 1862ին տեղ մը 30 ֆրանքէ աւելի չէր սուղցած, շնորհիւ 1866 տարւոյն մէջ հաւաստեալ ցորենոյ ազատութեան: